

УДК 340.15(477)«1919/39»:347.965

Є. С. Дурнов
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри історії держави та права
Національної академії внутрішніх справ

СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК АДВОКАТУРИ В РАДЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ (1919–1939 РР.)

Актуальність теми дослідження зумовлена тією обставиною, що завдання побудови правової держави, процес демократизації суспільства, проблеми зміцнення законних прав громадян вимагають нового підходу до питань діяльності адвокатури та адвоката-захисника у судочинстві. Проблема взаємовідносин адвокатури з державною владою у світлі забезпечення справедливого судочинства завжди викликала і продовжує викликати сьогодні дискусії та спори щодо її місця у здійсненні правосуддя.

Розрізняючись за своєю правовою природою, колом повноважень, цілями діяльності тощо, суд і адвокатура тісно взаємопов'язані і впливають один на одного. Адвокат може повною мірою реалізувати свої функції захисника лише в такому суді, в якому створені найкращі умови для відстоювання прав і законних інтересів людини і громадянина. З іншого боку, функції суду щодо здійснення правосуддя можуть бути реалізовані тільки за умови забезпечення рівноправності сторін і змагальності, коли сторона захисту представлена професійним захисником. Тільки правильна організація адвокатури може забезпечувати реалізацію головної мети створення та діяльності цього об'єднання – захисту законних інтересів осіб, які звернулися за юридичною допомогою.

Аналіз досліджень і публікацій, у яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається дане дослідження, потребує особливої уваги. В українській правничій літературі дана проблема вивчалася багатьма вченими-істориками та юристами в різні часи (М.В. Ісаєв, М.П. Шаламов, І.С. Галаган, Г.А. Гінзбург, В.Ф. Купрішин, Д.С. Суло та ін.).

Метою даної роботи є аналіз організації адвокатури в радянській період, її становлення та основних етапів розвитку в існуючих тоді умовах; визначення правового статусу адвоката в радянському законодавстві; дослідження процесу одержавлення адвокатури.

Виклад основного матеріалу. Жовтнева революція 1917 р. зруйнувала і судові установи, і адвокатуру. «Ми розчистили цим дорогою для справжнього народного суду», – з торжеством говорив В.І. Ленін [3, с. 146]. Місце права зайняла «правосвідомість революційного класу», а професійно підготовлені судді були замінені солдатськими і робітничо-селянськими активістами.

Отже, в жовтні 1917 р. політична влада в країні була захоплена більшовицькою партією, і з цього моменту з адвокатурою, як і з усією державою, почалися експерименти.

Більшовики розглядали право, правову систему, юристів в якості тимчасових подразників і примушували всі організації працювати під своєю опікою. Адвокатура не була виключенням. Вона не вписувалася в уявлення більшовиків про пріоритетний захист класових інтересів у порівнянні з інтересами особи. В результаті Колегія адвокатів Російської Імперії була розпущена Декретом «Про суд» від 24 листопада 1917 р. Цим декретом скасовувалася адвокатура, прокуратура, органи кримінальних розслідувань і вся судова система. Він став першим законодавчим кроком більшовиків на шляху до створення нового правопорядку в тепер уже радянській державі. Тепер будь-яка людина могла виступати в ролі адвоката, поки в нього або в неї була «революційна» свідомість.

19 грудня 1917 р. була видана інструкція «Про революційний трибунал, його склад, справи, що підлягають його віданню, покарання, що накладаються на нього, і про порядок ведення його засідань». Відповідно до неї народним комісаріатом юстиції при революційних трибуналах утворювалися колегії правозахисників, які діяли поряд із загальногромадянськими обвинувачами і захисниками. Інструкція передбачала, що судове слідство в революційних трибуналах має відбуватися за участю обвинувачення і захисту. Захисники створювалися шляхом вільного запису осіб, які бажають надавати допомогу революційному правосуддю, але потрібна була рекомендація Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів. В якості захисника обвинувачуваний міг запросити будь-яку особу (не обов'язково з колегії правозаступників), що користується політичними правами. І тільки в тому випадку, якщо обвинувачений не міг самостійно цього зробити, він просив про це суд, а останній повинен був надати йому такого з колегії правозаступників.

Оскільки члени колегії правозахисників виступали лише в найбільш складних кримінальних справах, що підсудні трибуналам, то їх навряд чи можна було вважати адвокатурою. Всю іншу юридичну допомогу громадянам надавали колишні присяжні повірені, присяжні юрисконсульти та

інші особи, які нелегально займалися адвокатською практикою [5, с. 10].

Йшов час. Справи розбиралися заплутано. І пролетарській державі стала необхідна нова форма організації захисту. Було видано Декрет про суд від 7 березня 1918 р., який свідчив: «При Радах робітничих, солдатських і селянських депутатів засновується колегія осіб, які присвятили себе правозаступництву як у формі громадського обвинувачення, так і у формі громадського захисту. В ці колегії надходять особи, обрані Радами робітничих, солдатських і селянських депутатів. Тільки ці особи мають право виступати в суді за плату». В Декреті вказувалося, що правозаступництво є суспільною функцією. Цим положенням колегії правозахисників були замінені на колегії обвинувачів, захисників і представників сторін. Вони зіграли свою роль у посиленні правових гарантій радянського правосуддя, але в них, як і раніше, була велика кількість представників буржуазної адвокатури, навіть незважаючи на жорсткий відбір кандидатів, що проходив під наглядом відділів юстиції губернських виконкомів.

Контроль за діяльністю колегій захисників покладался на губернські відділи юстиції. Вони повинні були періодично проводити наради членів колегій, слідчих комісій і народних суддів для спрямування їхньої діяльності. Фактично ж це означало повну залежність адвокатури від державних органів в особі губернських відділів юстиції.

Наслідком створення такої адвокатури стало стрімке скорочення чисельності адвокатів. Взв'язавши на себе фінансування колегій, держава стала зацікавленою в їх мінімальній чисельності [1, с. 52].

До кінця 1918 р. участь захисників у кримінальному судочинстві стала помітно обмеженою. Так, захисників, за рідкісним винятком, перестали допускати до участі в попередньому слідстві. Участь захисника в судовому розгляді стала вибірковою, а не обов'язковою. Якщо за Декретом про суд присутність адвоката дозволялася на слуханнях всіх кримінальних справ в народних судах, то за Положенням «Про народний суд» 1918 р. судді мали право не допускати захисника до суду з метою представлення інтересів клієнта за винятком відносно невеликого числа випадків, коли присутній державний обвинувач або коли справа розглядалася судом у складі шести засідателів, тобто у справах про вбивство, розбої, зґвалтування, спекуляції.

Ефективність захисту знижувалася ще через появу в цей період великої кількості надзвичайних трибуналів. Ці установи служили головним знаряддям більшовицької репресивної політики. В багатьох випадках, коли розслідування проводилося надзвичайною комісією, вирок до страти виконувався часто без судового розгляду і, природно, без адвоката.

Стислість і швидкість судових процесів під час громадянської війни продемонстрували можливість «обійтися як без обвинувачів, так і без захисників». У зв'язку із цим багатьом державним діячам адвокатура як правовий інститут здавалася зайвою.

У липні 1920 р. на III Всеросійському з'їзді діячів радянської юстиції було висловлено думку про те, що колегії обвинувачів, захисників і представників сторін себе не виправдали [7, с. 129]. Вони зловживали довірою, отримували високі гонорари і т.д., тому була дана команда на знищення колегій. Їм на зміну прийшли відділи юстиції, що створювалися в структурі місцевих органів влади. Їх завданням було надання юридичної допомоги населенню. В більшості випадків в якості захисників виступали консультанти. У всій країні їх налічувалося близько 650. Очевидно, що за такої чисельності адвокатів громадяни фактично були позбавлені права на отримання кваліфікованої правової допомоги.

26 травня 1922 р. III сесія Всеросійського Виконавчого комітету IX скликання затвердила своєю постановою «Положення про адвокатуру». А 5 липня 1922 р. було видано «Положення про колегії захисників», створювалися колегії захисників у цивільних і кримінальних справах при губернських відділах юстиції. Загальні збори захисників обирали президію. Вона здійснювала керівництво діяльністю колегій, на президію покладался обов'язок прийому до колегії і відрахування з неї, накладення дисциплінарних стягнень, вирішення фінансових та адміністративних питань, пов'язаних із функціонуванням діяльності колегій.

Поняття «адвокатура» та «колегія оборонців» не розмежовуються, а поняття «адвокатська таємниця» не визначається. В той же час поняття «оборонець» трактується більш широко, ніж поняття «захисник-адвокат», оскільки до оборони допускалися близькі родичі, представники підприємств, державних установ [2, с. 23]. Членами колегії могли бути особи, які мали стаж практичної роботи в органах радянської юстиції не менше двох років або відповідну теоретичну і практичну підготовку. Члени колегії захисників не мали права займати посади в державних установах і на підприємствах, за винятком осіб, які займали державні посади, були професорами чи викладачами юридичних наук. За положенням адвокат мав право приймати клієнтів на дому.

Система оплати нагадувала дореволюційну. Як правило, розмір оплати визначався взаємною угодою між клієнтом і членом колегії захисників. З осіб, визнаних судом неможливими або малозабезпеченими, плата не стягувалася.

Діяльність колегій захисників повинна була забезпечувати організацію всебічної юридичної допомоги населенню шляхом дачі рад та консуль-

тацій, веденням справ у судах та інших організаціях, широку пропаганду радянського права. Партійні організації в той час взяли під своє керівництво діяльність колегій і послали туди для роботи комуністів, видавши 2 листопада 1922 р. циркуляр «Про вступ комуністів у колегії захисників». У колегіях створювалися більшовицькі фракції. Вони поступово взяли під контроль всю діяльність адвокатури [9, с. 93].

З 1928 р. з ініціативи колегії Нарком'юста було розпочато боротьбу з приватно практикуючими адвокатами, які нібито «сприяли засміченню адвокатури». Акцент робився виключно на колективній консультативній формі діяльності. 12 вересня 1928 р. колегія НКЮ прийняла постанову «Про реорганізацію колегії захисників», в якій пропонувалося окружним судам організувати адвокатські колективи. Нею визначалася необхідність перевірити склад адвокатури шляхом вивчення кожного адвоката окремо із залученням до перевірки громадських організацій. Зверталася особлива увага на прийняття в адвокатуру осіб, які закінчили юридичні факультети вузів.

У 1932 р. у кожній юридичній консультації був встановлений фінансовий план, який через введення госпрозрахунку входив прибутковою частиною до відповідного бюджету. Це зробило адвокатуру схожою до інших сфер побутового обслуговування населення.

26 квітня 1932 р. в УРСР була введена система госпрозрахункових бригад: кожен колектив юристів являв собою госпрозрахункову одиницю. І кожен захисник, окрім встановленої йому твердої зарплати, став отримувати преміальні з фонду перевиконання фінансового плану. У президіях скупчилися значні заощадження, які утворили централізований фонд, який постановою Нарком'юста УРСР від 14 березня 1933 р. став іменуватися Централізованим фондом колегій захисників при Нарком'юсті УРСР, яким і розпоряджався Нарком'юст.

27 лютого 1932 р. колегія Наркомату юстиції прийняла Положення про колективних захисників, відповідно до якого була закріплена нова організація роботи адвокатури. Колективи захисників створювалися в районах, містах і діяли під керівництвом президії обласних колегій захисників, а загальне керівництво та нагляд здійснювали обласні суди. Вони вели безпосередньо судову і консультативну роботу, правову пропаганду, були покликані сприяти підвищенню рівня політичних і професійних знань населення. Всі доручення на надання юридичної допомоги приймалися тільки через колектив, у касу якого вносилися винагорода за допомогу. Прийом в колектив захисників проводився добровільно, за заявою вступника в колектив. Відмова у прийнятті могла бути

оскаржена в президію колегії захисників, постановою якої була обов'язковою [6, с. 110].

Вищими органами управління колективу були: загальні збори членів колективу, бюро колективу, ревізійна комісія. Членам колегії захисників заборонялася інша юридична робота, за винятком педагогічної, літературної та наукової діяльності, а також роботи юрисконсульта підприємств та установ громадського сектора – за сумісництвом.

Для надання юридичної допомоги населенню створювалися юридичні консультації. Особлива увага в Положенні зверталася на максимальне розміщення юридичних консультацій в робочих районах і сільських місцевостях. Відкриття нових консультацій вироблялося з дозволу президії колегії. Розмір винагороди за надану юридичну допомогу визначався таксою. Вона вироблялася президією колегії та затверджувалася відповідним судом.

Всі члени колективу повинні були мати навантаження по суспільно-правовій роботі, невиконання якої спричиняло за собою дисциплінарну відповідальність.

Сума гонорарів в колективах розподілялася таким чином:

1) від 3% до 5% всієї суми відраховувалося в запасний фонд колективу;

2) необхідні суми відраховувалися на покриття адміністративно-господарських витрат і культурно-просвітніх потреб;

3) від 2% до 5% всієї суми відраховувалося на утримання президії колегії;

4) за постановою президії могли створюватися й інші фонди (преміальні).

Адвокату відводилася в суді роль статиста. Повністю дотримуючись політичної лінії обвинувача і розділяючи його погляди в плані очевидності доказів, адвокат змушений був обмежуватися лише тими доказами, які могли б пом'якшити вину обвинуваченого. За такої сталінської моделі захисту адвокат був зобов'язаний публічно визнавати провину свого клієнта, якщо це «було встановлено обставинами справи».

У цей час проходили по всій країні з різним ступенем інтенсивності так звані чистки, які не могли не торкнутися адвокатуру, але найбільшої шкоди адвокатській спільноті завдала чистка 1935 р. Починаючи з 1936 р. ситуація почала змінюватися. Хоча адвокатів і раніше визнавали неминучим злом, але, розуміючи, що без них не обійтися, вирішили взяти адвокатуру під посиленій контроль. Із цією метою в листопаді був утворений відділ правового захисту при Наркоматі юстиції СРСР. Саме із цього моменту почала проводитися активна кампанія щодо збільшення чисельності адвокатів, насамперед із числа трудящих. Правда, ця кампанія, можна сказати, провалилася, бо все ще число буржуазних фахівців було більшим,

ніж так званих адвокатів «із народу», які, до того ж, не володіли достатнім досвідом і юридичними знаннями [6, с. 108].

Не змогла змінити це співвідношення соціальних сил серед адвокатів і значно збільшити вплив Комуністичної партії в їх рядах друга за масштабами чистка в 1938 р. Сама структура адвокатури, право її рядових членів обирати членів президії та голови – все це ускладнювало тотальний контроль над нею.

Загальне державне керівництво адвокатурою покладалося на НКЮ СРСР, союзних і автономних республік, визначалися конкретні завдання з надання юридичної допомоги населенню, установам, організаціям і підприємствам:

1) дача юридичних консультацій (рад, довідок, роз'яснень тощо);

2) складання заяв, скарг та інших документів на прохання громадян, установ, організацій і підприємств;

3) участь адвокатів у судових процесах в якості захисників обвинувачених, представників відповідачів, позивачів та інших зацікавлених осіб [7, с. 63].

Положенням був закріплений новий принцип, відповідно до якого в адвокатуру могли вступати лише особи, які мають юридичну освіту або не менше 3-х річного стажу роботи в якості судді, прокурора, слідчого чи юрисконсульта. Ст. 14 Положення закріплювала найважливіший демократичний принцип: «Усі питання, пов'язані з організацією і діяльністю колегії адвокатів, вирішуються загальними зборами членів колегії адвокатів та президією колегії адвокатів». «Положенням» було встановлено, що колегії адвокатів користуються правами юридичної особи.

Загальні збори колегії адвокатів повинні були скликатися не рідше двох разів на рік. Президія колегії адвокатів та ревізійна комісія обиралися таємним голосуванням строком на два роки. Президія колегії здійснювала керівництво всією практичною діяльністю колегії, обирала зі свого складу голову, його заступника та секретаря президії.

У районних центрах та містах області, краю, республіки створювалися юридичні консультації. Керівниками їх були завідувачі, які призначалися президією колегії. Завідувачі юридичними консультаціями, в яких працювало не менше 15 адвокатів, звільнялися від ведення судових справ. Їх праця оплачувалася президією колегії адвокатів.

Оплата юридичної допомоги, наданої адвокатами, проводилася на підставі інструкції, що видається Нарком'юстом СРСР. За несумлінне виконання адвокатами своїх обов'язків, порушення такси оплати та інші проступки президія колегії адвокатів могла накласти на них одне з таких стягнень: 1) зауваження; 2) догану; 3) сувору догану; 4) відсторонення від роботи адвоката на строк

до шести місяців; 5) виключення зі складу колегії адвокатів [9, с. 308].

Таким чином, можемо зробити **висновок**, що історія взаємних відносин адвокатури та радянської влади до отримання Україною незалежності свідчить, що намаганням гілок державної влади було зробити його бутафорією захисту, «одержавити» цей правозахисний інститут та зацікавити діяти з пріоритетом державній владі. Десятиліттями держава підтримувала чисельність адвокатів на низькому рівні, контролювала діяльність адвокатів шляхом обліку справ і стежачи за їх поведінкою в залі суду. Однак за радянських часів адвокатура України завдяки формуванню колегій адвокатів за територіальним принципом на основі адвокатського самоврядування та можливості впливати на підбір із резерву кандидатів на професію адвоката, що у своїй більшості унеможлилювало прийняття до лав адвокатів «випадкових» людей, виборола належне їй місце в правовій системі радянської України та досягла якісного професійного досвіду правозахисної роботи та високого авторитету в суспільстві сьогодні.

Література

1. Булгакбаев А.Б. Радянська адвокатура. Алмата, 1982. 65 с.
2. Варфоломеева Т.В., Русанов Б.В. Радянська адвокатура: задачі і форми діяльності. Київ: Вища школа, 1983. 43 с.
3. Галаган І.С. Право обвинуваченого на захист в радянському кримінальному процесі: дис. канд. юрид. наук. Київ, 1956. 297 с.
4. Гошуляк В.В. Історичний нарис розвитку російської адвокатури як інституту, затребуваного громадянським суспільством. *Право і політика*. 2004. № 4. С. 103.
5. Гусева В.П. Інститут захисту в кримінальному процесі УСРР у 1917–1921 роках. *Часопис Академії адвокатури України*. 2010. № 2. С. 10–12.
6. Кодинцев А.Я. Теорія і історія радянської адвокатури 30-50-х років в працях радянських, російських і закордонних вчених. *Адвокат: Щоміс. інформ.-аналіт. журн. про практ. заст. законодавства*. 2008. № 11. С. 105–112.
7. Купрішин В.Ф., Суслон Д.С. На сторожі прав трудящих та інтересів держави (Про історію створення, організацію і діяльність адвокатури УРСР). Київ: Політвидав України, 1973. 190 с.
8. Мішина Т.Г. Моральні принципи в діяльності радянською адвокатурою як основоположні начала адвокатської діяльності. *Адвокатська практика: науково-практ. і інформ. видання*. 2010. № 3. С. 42–46.
9. Музиченко П.П. Історія держави та права України: навч. посібник. Київ: Знання, 2007. 471 с.
10. Синеокий О.В. Адвокатура як інститут правової допомоги і захисту: проблеми становлення і перспективи розвитку. Монографія. Запоріжжя: Вид-цтво ЗНУ, 2007. 432 с.
11. Хаскі Юджин. Російські адвокати і Радянська держава: Походження і розвиток радянської адвокатури 1917–1939 / Юджин Хаскі; пер. з англ. Т. Морщакова. Москва: РАН, Ун-т д-ви і права, 1993. 183 с.

Анотація

Дурнов Є. С. Становлення та розвиток адвокатури в радянській Україні (1919–1939 рр.). – Стаття.

Стаття присвячена дослідженню організаційно-правових основ діяльності адвоката в судочинстві в радянський період із урахуванням політично-державного впливу. В ній встановлено, що держава будь-якими способами намагалася узалежнити адвокатуру як правовий інститут. Також у статті проаналізовано основні напрямки та підходи різних вчених щодо вивчення вказаної проблематики.

Ключові слова: адвокат, захисник, правозаступник, колегія правозаступників, обвинувачений, юридична консультація.

Аннотация

Дурнов Е. С. Становление и развитие адвокатуры в советской Украине (1919–1939 гг.). – Статья.

Статья посвящена исследованию организационно-правовых основ деятельности адвоката в судопроизводстве советский период с учетом политико-государствен-

ного воздействия. В ней установлено, что государство любыми способами пыталось сделать зависимой адвокатуру как правовой институт. Также в статье проанализированы основные направления и подходы различных ученых к изучению указанной проблематики.

Ключевые слова: адвокат, защитник, правозащитник, коллегия правозащитников, обвиняемый, юридическая консультация.

Summary

Durnov Ye. S. Formation and development of advocacy in Soviet Ukraine (1919–1939). – Article.

The article is devoted to the study of the organizational and legal foundations of the lawyer's activity in the judicial process during the Soviet period, taking into account the political and state influence. It established that the State in any way tried to add a lawyer as a legal institution. Also, the article analyzes the main directions and approaches of different scientists in studying the mentioned problem.

Key words: lawyer, lawyer, lawyer, lawyer's board, accused, legal advice.